

A BÉKÍTŐ, AVAGY EGY EGYHÁZI EMBER LEVELEI EGY MAGISZTRÁTUSHOZ AZ AKTUÁLIS ÜGYEK TÉMÁJÁBAN

1754 végén jelent meg először a levél, Rómában. A XVIII. században még nem kérdőjeleződött meg a szerzősége, egyöntetlően Turgot-nak tulajdonították. Az trás utóélete azonban jóval bonyolultabb. 1788-ban és 1791-ben aktuálpolitikai megfontolásokból jelentetik meg újra (az első évszám: újra fellobban a protestánsok polgárjogáról szóló vita, a második: az „alkotmányos” ill. az „eskümegetagadó” papokról szóló vita). Az 1791-es kiadást kíséri a régi barát, Dupont de Nemours előszava, amelyben aláhúzza, milyen fontos szerepe lehet a levélnek, illetve Turgot egész munkásságának a Forradalom intolerancia és fanatizmus ellen folytatott harcában.

Ez utóbbi állítással nehéz is lenne vitatkozni, legalábbis ami a turgot-i életművet illeti, noha egyáltalán nem biztos, hogy az itt következő „Békítő” valóban az ő tollából származik. Kétségek először egy Morellet nevű szerző emlékirataiban merülnek fel, ő meg van győződve arról, hogy a valódi szerző Brienne. Biztosat nem tudhatunk a kérdésben, de a szerző kiléte a XX. századi olvasónak talán mindegy, a mű politikai jelentése viszont máig figyelemreméltó.

A levél tartalmának jobb megértése érdekében hasznos lehet néhány mondatban összefoglalni a XVIII. század Franciaországának vallási problémáit.

Evidens, hogy az első számú probléma a protestáns kisebbséggel van összefüggésben. 1598-ban volt hűsorsosuk, IV. Henrik a nantes-i ediktumban bizonyos megszorításokkal ugyan, de lehetővé teszi számukra a szabad vallásgyakorlatot, ezt azonban 1685-ben, az élete végére ultrakatolikus befolyás alá kerülő XIV. Lajos semmissé teszi. A visszavonás következményei elég súlyosak, 200.000-re tehető a kivándoroltak száma (városi iparosok, gazdag polgárok; exodusuk érzékeny veszteség gazdasági szempontból), a maradók viszont másodrendű állampogárként kénytelenek élni életüket, többek között a hivatalviselés

jogából is kizárva. Polgári egyenjogúsításukra egészen 1787-ig kell várnunk. A zsidók egyenjogúsítását csak a Forradalom hozza majd magával, a nagymértékben asszimilálódott, délvidéki, gazdag szefárdok 1790-ben, míg keleten élő, idegenajkú és jóval szegényebb askenázi hitsorsosaik csak 1791-ben lesznek teljes jogú állampolgárai a francia királyságnak.

Ez azonban nem minden, szólni kell a katolikus hiten belül fennálló, meglehetősen problematikus irányzatokról is. A janzenizmus Fanciaországban feltartóztathatatlanul terjedt, központja a Port-Royal zárdája volt, emblematisztikus figurái pedig Pascal és Racine. Az irányzat nevét Jansenius dán püspökről kapta, aki 1640-ben írt Augustinus című munkájával lett közzismert. A cím megválasztása nem véletlen, a molinista-jezsuitikus irányzatokkal óriási teológiai vitákat folytatva az ágostoni szigorúsághoz való visszatérés a céktézés. A vita, tisztán teológiai szempontból, az isteni kegyelem körül forog. A janzenisták a protestánsokhoz közeli álláspontot elfoglalva úgy vélik, hogy az isteni kegyelem a kiválasztottaké, az ember cselekedeteivel nem tudja befolyásolni az Úr akaratát, a jóval emberközpontúbb molinista tan szerint viszont az üdvözüléshez az ember aktív részvételére van szükség, az üdvözülés lehetősége mindenki előtt nyitott.

Természetesen a kétféle teológiai meggyőződés kétféle életfelfogást implikál. Az ember szabadságában rendületlenül hívő, szinte humanista molinistákat szabadossággal, komolytalansággal, erkölcsstelenséggel vádolják a komor és pesszimista janzenisták.

Nagyon vázlatos volt ez a kis ismertető, de még durvább szimplifikációra van szükség, ha röviden tárgyalni akarjuk e vallási nézetkülönbségek társadalmi-politikai vetületét. Annyit azért elmondhatunk, hogy a városok, a Parlamentek gazdagodó, és a társadalmi ranglétrán felfelé törekvő polgárai között rengeteg janzenistát találunk, míg a király környezetét, illetve általában a nemesség köreit a tradicionális értelemben vett katolikusok alkotják.

Egészen biztos viszont az, hogy a tolerancia egyik pártra sem jellemző, türelmetlenek egymással, de a protestánsokkal és a zsidókkal szemben is. A Parlamentek a XVIII. század során visszautasítanak rengeteg, a vallás nagyobb szabadságára irányuló javaslatot, de a király

legbiztosabb támaszának tekinthető főpapok közül is csak nagyon kevesek vallanak toleráns nézeteket. A janzenisták fogják majd átvenni a korábban a francia királyokra jellemző gallikanizmust, pápaelleneséget, nem hajlandók becikkelyezni és ezzel Franciaország területén érvényesnek nyilvánítani az 1713-ban XI. Kelemen által kiadott Unigenitus kezdetű bullát, amelyben a pápa eretnekgyánúsának minősíti a janzenisták által vallott nézeteket.

A levél címében említett „jelen ügyek” a következőket takarják: 1752-ben Christophe de Beaumont, a francia egyház előljárója megtiltja papjainak, hogy a szentségekben részesítsék azon hlveiket, akik ellenszegülnek az említett pápai bullának. Hadd derüljön ki a levélből, mi az ügyvel kapcsolatban a Királyi Tanács álláspontja, illetve hogyan oldaná meg a dolgot Turgot!

ELSŐ LEVÉL, 1754. május 20.

Igaz lenne, Uram, a hír, amelyet Párizst elhagyva hallottam, miszerint a király azt fontolgatja, hogy felújítja a protestánsok ellen irányuló rendelkezéseket, ugyanakkor a Parlamentek javára szándékozik dönteni az egyház ellenében? Elképzelhetetlennek gondoltam pedig, hogy a Tanács két, egymással élesen szembenálló szélsőség javára döntsön, mindkét esetben tehát az igazságtalan és ésszerűtlen megoldást választva.

Hogyan! A püspökök tehát jogosultak lesznek arra, hogy a protestánsokat egyszerűen ne tekintsék állampolgároknak, ugyanakkor viszont kötelezhetőek arra, hogy olyanokat részesítsenek a szentségekben, akiket egyáltalán nem találnak erre méltónak! Pedig nincsen-e igazam, amikor azt állítom, hogy egy és ugyanazon autoritásnak kell döntenie arról, hogy ki jogosult és ki nem a szentségek felvételére? Vagy talán a szent áldozáshoz lanyhább hit is megteszi, a házassághoz viszont ugyanez nem elég? Ha az uralkodó kényszerítheti egyházát arra, hogy részesítsen valakit az eucharisztia szentségében, akkor miért nem kényszeríti arra, hogy azt a szentséget is adja meg, amelynek alattvalói földi sorsában annyiival nagyobb szerepe van? Hiszen a házasságnak sokkal több köze van a társadalom életéhez, mint az áldozásnak. Miért hagyjuk meg tehát

a szabad döntés lehetőségét az egyháznak az egyik, és miért fosztjuk meg őket eme joguktól a másik kérdésben? Fogalmazzunk rövidebben és egyszersmind konkrétabban: miért korlátozzuk a protestánsokat, illetve miért favorizáljuk a janzenistákat?

A Tanács minden bizonnyal végiggondolta mindezt, és őszintén remélem, hogy nem valódi szándékaik szerint való ez a bizarr terv, amely mind a protestánsok, mind az Egyház érdekeit sérti. De ha a Tanács végig is gondolta mindezt, abban egészen biztos vagyok, hogy a társadalom jó része nem tette meg ugyanezt; egészen mindennapos dolog, hogy még művelt emberek szájából is olyan véleményeket hallunk, melyek szerint tiszteletben kell ugyan tartani mindenki lelkiismeretbeli meggyőződését, de a protestánsokat azért lázadókként kell kezelni. „Miért is gyötörnék mások lelkiismeretét” mondják, és azonnal hozzáteszik, hogy „sokkal jobb lenne, ha végre összefognánk erőinket, és leszámolnánk a protestánsokkal.”

Ez az ellentmondás két tökéletesen igaz, csak éppen egymástól megfelelően el nem választott gondolatból származik. Véleményem szerint ugyanis külön kell választanunk a világi társadalmat, ahol senkinek sem szabad mások lelkiismeretét bármire is kényszerítenie, és a vallási közösséget, ahol mindenki szigorúan csak egyetlenegy hitet vallhat. Önnek jól kell tudnia, hogy a toleranciának két válfaja létezik, a polgári értelmű tolerancia az egyik: ennek szellemében az uralkodó lehetővé teszi, hogy országában mindenki úgy gondolkodjon, ahogy az neki tetszik. Van azonban egy másik, egyházi értelmű tolerancia is, ami nem jelent mást, mint azt, hogy az Egyház lehetővé teszi ugyanezt a gondolatszabadságot vallási kérdésekben. Olybá tűnik nekem, mintha most ez a két dolog összekeveredne. Túlzottan keményen bánunk a protestánsokkal, mert le akarunk számolni az egyházi értelmű toleranciával, túlzottan kedvezünk a janzenistáknak, mert mélyen átérezzük a polgári értelmű tolerancia méltányos voltát.

Úgy képelem, Uram, hogy az aktuálisan zajló viták valódi okára tapintottam; arról is meg vagyok győződve, hogy ha megvilágítom a kérdést, nagy gonddal meghúzom a választóvonalat a tolerancia két típusa között, akkor az is világossá válik mindenki számára, milyen politikát is

kellene folytatnia az udvarnak a protestánsokkal, illetve a janzenistákkal kapcsolatban. Mi több, papírra vettem azokat a gondolatokat, amelyeket oly sokszor megvitattunk együtt, és most arra kérem, ítélje meg, hogy leírásom elég világos, illetve elég hű-e beszélgetéseinkhez.

Íme, Uram, feltárom önnek elveimet. Egyetlen igaz vallás létezik. El kell fogadnunk a Kinyilatkoztatást, amely vallás pedig attól eltér, nem más mint egyszerű szélhámosság, az Úr csak egyetlen nyelven szólt hozzánk.

Az üdvözülésnek nincsen tehát csak egyetlenegy módja, az egyetlen igaz hiten kívül sehol sem remélhetjük üdvünket. Hogyan is várhatnánk az Úr jutalmát, ha nem engedelmessé válnánk?

Minden bizonnyal egyetértünk abban, hogy a kereszténység az egyetlen igaz hit, amelynek minden üdvözülni vágyó köteles alávetni magát: a keresztény hit csodáinak száma, ezek fényessége, tanításainak szentsége, mártírjainak hite, és még számos dolog világosan tudunkra adja, hogy csak olyasvalaki adhatta nekünk ezt a hitet, aki az elemeknek is parancsol.

Ha tehát csak egyetlen igaz vallás létezik, csak egyetlen igaz kultusz, csak egyetlen igaz erkölcs létezhet. Az Egyház a hívek közössége, a közös hit, a közös szentségek egyesítik őket, és természetesen az a tény, hogy ugyanazon pásztorok irányítása alatt állnak. Az Egyház keretein belül tehát abszurdum a már említett lelkiismereti szabadság. Éppen ez az egyházi szellemű tolerancia az, amely hol növeli, hol csökkenti a hittételek számát, felforgatja az erkölcsöt; illetve fogalmazzunk inkább úgy, hogy egyszerre többféle erkölcsöt enged meg, lehetővé téve ezzel számos tévelygés behatolását oda, ahol pedig az egyetlen isteni Igazságnak kellene fénylenie.

Ennek az abszurditásnak szép példája Jurieu²¹ gondolat-szörnyetege, amelynek ellentmondásos szelleme egyesíti a vélemények szabadosságát a vak fanatizmussal és a legkegyetlenebb intoleranciával.

²¹ Jurieu, Pierre (1637–1713), kálvinista teológus és hitvitázó. XIV. Lajos idejében a protestáns ellenállás lelke, de a legkevésbé sem a toleráns együttélés híve, hanem „vad” protestáns. Fő műve az 1682-es „A kálvinizmus és a pápizmus története.”

Mivel az üdvözülésnek csak egyetlen útja van, mindenki köteles ezt az utat követni, sőt köteles másokat is óvni az igaz útról való letéréstől. Azt parancsolja a keresztényi karitás, felebarátaink iránti kötelességeink egyike, hogy lelkeiket erőnk minden kímélete nélkül megkíséreljük az Úr felé fordítani.

Egy lélek megtérítésének egyetlen módja van: át kell, hogy érezze hitünk igazságait, valódi részesévé kell tennünk igaz meggyőződésünknek. Korántsem elég, ha valahogyan rávesszük, ejtse ki száján a „hiszek” szót, ettől még nem lett jó keresztény, hiszen elképzelhető, hogy lelkiismerete még nem osztja azt a meggyőződést, amelyről szavaival már bizonyosságot tett. Ezzel a módszerrel csak a hamis eskü vétkének szakadékába taszítjuk azt a lelket, amelyet pedig a tévelygés mocsaraiból próbáltunk kiszabadítani. A valóban megtért embernek hinnie is kell, amit mond.

A térítésen kívül az Egyháznak van egy másik lehetősége is, amely módszer egyszerre teszi lehetővé a büntetést és a korrekciót. A hívek gyülekezete csak egy hitet vallhat: meg kell adni a közösségnek azt a lehetőséget, hogy eltávolítsa kebeléről azokat, akik az övével ellentétes hitet vallanak valamilyen kérdésben.

A kiátkozás, az anathéma olyan jogok, amelyekkel az Egyház feltétel nélkül rendelkezik, amelyekkel szankcionálhatja a valamely hittétel ellen lázadókat, és amelyekkel megőrizheti foltalan tisztaságát. Minden vallás kizárhatja hívei közösségéből azokat, akik nem úgy gondolkodnak, mint kellene, hiszen csak így óvhatja meg azt a mindennél értékesebb egységet, amely szükséges a közösség fennmaradásához.

Amit azonban a hívők közössége megtehet, azt az egyes hívő nem teheti meg. Senki sem átkozhatja ki felebarátját, a rábeszélést és a meggyőzést nem helyettesítheti az erőszak és a fenyegetés.

Maga az Egyház is csak a kiátkozás fegyverét használhatja fel büntetésül, a testi fenytés semmiféle formában nem törvényes ilyen esetekben, hiszen Jézus országa nem ebből a világból való. A vallás minden hívőnek javasolja a penitenciát, az önsanyargatást, de a vallás papjai nem kényszeríthetnek erővel senkit arra, hogy penitenciát gyakoroljon. Idézzünk csak fel egy bibliai történetet, annak az apostolnak a történetét, aki azt kívánta, hogy az égi tűz eméssze el a szamaritánuso-

kat, akik nem akarták befogadni Isten fiát. De Jézus azért szállt a földre, hogy megmentse, és nem azért, hogy elveszejtse a lelkeket. A fizikai kínok gyötrelme bizonyosan boldogtalanná teszi evilági életünket, de nem biztos, hogy a túlvilágon feltétlenül megnyitja előttünk a boldogság kapuját. Fennmaradhat egy vallás egy adott országban akkor is, ha az uralkodó egy másik hitet követ. Jól tudjuk, milyen csodálatosan gyors ütemben volt képes fejlődni keresztény hitünk pogány uralom alatt, nem titok, milyen gyümölcsözően tevékenykednek ma misszionáriusaink idegen területeken; könnyen előfordulhat tehát az az eset, hogy az alattvalók egy bizonyos országban már keresztény hívek, az uralkodó viszont még nem részesült e megvilágosodásban.

Továbbmenve: abból, hogy egy adott vallás nem az uralkodó vallása is egyben, nem következik az, hogy ez a vallás ne egy szigorú és változtathatatlan szabályrendszer szerint kormányoztassék, ilyen esetben is rendelkeznie kell tehát saját törvényekkel, saját szokásokkal, és saját kultusszal. Ne feledjük, hogy az Egyház a Nérók idejében rögzítette hittételeit, és Constantinus alatt is kiteszította kebeléből azokat, akik megsértették rendelkezéseit. Ha pedig egy uralkodó felvesz egy vallást, ez nem jelenti azt, hogy bármit is joga lenne változtatni a már rögzített hittételeken. Az adott hitnek csak követőjévé, nem reformátorává válik. A hitvallás nem változtat semmit világi hatalmán, a pogány Augustinus mint császárt semmi sem különbözteti meg Constantinustól.

Ha tehát nézeteltérések merülnek fel tisztán vallási kérdésekben, az uralkodónak semmi különös joga nincs beavatkozni. Már mielőtt felvette volna az adott vallást, annak megvoltak a maga szokásai és törvényei, ezek a törvények továbbra is függetlenek az uralkodó hitétől; csak annyi történt, hogy az uralkodó tisztelni kezd egy bizonyos vallási szabályrendszert, de ezzel nem válik annak bírójává.

Egy uralkodó, ha fel is veszi a kereszténységet, nem lesz több, mint egy hívő a sok közül, aki a többiekhez hasonlóan aláveti magát az Igazságnak, befogadásával az Egyház csak egy új követőre tesz szert, szó sincs arról, hogy új urat rendelne ezzel maga fölé.

Egy keresztény uralkodónak éppen úgy nincsen joga anathémát mondani felebarátjára, mint más, egyes hívőnek. Igaz ugyan, hogy magas

társadalmi pozíciója exhortációit jelentékenyebbé, tanácsait hatékonyabbá, példáját vonzóbbá teszi, de autoritásának használatától, a kényszerítéstől neki is távol kell tartania magát. Vallási téren egy uralkodónak csak kötelezettségei számosabbak, hatalma csak annyi, mint bármely hittársáé.

Ha tehát nincs arra joga, hogy bárkit kiátkozzon, akkor arra sincs, hogy bármi módon büntesse felebarátait, ha azok máshogy gondolkodnak, mint ő. Csak akkor büntethetünk ugyanis valakit, ha jog szerint parancsolhatunk is neki. Ha Jézus megfeddte türelmetlen apostolát, képzeljük csak el, mit mondhatott volna egy vallásüldöző uralkodónak! Ha az emberi hatalom törekeny, de kegyetlen fegyveréhez nyúlunk, annak egyetlen eredménye lehet: felébredtjük az emberek óvakodását Istennel kapcsolatban. Valóban szüksége van-e a vallásnak az uralkodó erős karjára? Tökéletesen keresztényi dolog azt kívánni, hogy a Földön minden ember hívő legyen, tökéletesen zsarnoki dolog viszont bárkit is erre kényszeríteni.

Bevallom, Uram, hogy én ezeket az elveket tökéletesen bizonyítottam látom, de azt sem rejtem véka alá, hogy tisztában vagyok vele, nem mindenki osztja őket. Mielőtt azonban mélységekbe menőleg bizonyítanám eme nézetek helyességét, sietek levonni belőlük azokat a következtetéseket, amelyek érinthetik országunk jelen ügyeit, hiszen legkönnyebben úgy fogadtathatunk el egy elméletet, ha ecseteljük hasznos konzekvenciáit.

Az uralkodónak pillanatnyilag alattvalói négy csoportját kielégítő döntést kell hoznia. Ez a négy csoport a következő: a protestánsok, a janzenisták, a püspökök és a Parlamentek. Nehéz feladat egy döntéssel mindegyiknek kedvére tenni. Mindegyik pártnak megvannak a maga előítéletei, de sem előítéletek, sem az indokolatlan kegy nem játszhatnak szerepet a probléma megoldásában. Egyedül az igazság dönthet. Ha az uralkodó nem tesz mást, csak azt, amihez joga van, a vitatkozó felek először méltatlankodni fognak, miért is nem tesz többet az érdekükben, miért nem gyakorol irányukban különös kegyet, később azonban áldani fogják nevét, hiszen mindenki megkapta, ami járt neki.

Lássuk hát, mit tesz a király, ha jogszerűen cselekszik:

Így kellene szólnia a protestánsokhoz: „Mélyen le vagyok sújtva, amikor arra gondolok, hogy megbontottátok a hit egységét, meg vagyok ugyanis győződve afelől, hogy az Igazságot csak a Katolikus Egyház kebelén találhatjátok meg; így, mivel igaz baráti érzelmekkel vagyok irántatok, nem tekinthetem sorsotokat, tévelygéseteket elérzékenyülés nélkül. Tévelyegtek ugyan, de ti is gyermekeim vagytok, eszerint is fogok bánni veletek. Engedelmeskedjete a törvényeknek, legyetek továbbra is hasznos tagjai a társadalomnak; ha így lesz, én garantálom, hogy ugyanabban a védelemben foglak továbbra is részesíteni benneteket, mint minden más alattvalómat.”

Így kellene szólnia a janzenistákhoz: „Nagy örömömről szolgálna, ha az Egyház mindenfajta megosztottságtól mentes lenne, de beláthatjátok, nem az én tisztem, hogy döntsek a vallás kérdéseiben. Szeretném, ha nem mondatna ki rátok egyházi átok, de nem az én kezemben van a döntés. Hű vagyok egyházamhoz, de semmiképpen sem vagyok bírāja. Ügyetekből egy dolog tartozik rám: kötelességem biztosítani, hogy szabadon élvezhessétek állampolgári jogaitokat. Csak ebből a szemszögből törődhetem viselt dolgaikkal. Ne féljetek hát büntetést, börtönt vagy száműzetést! Adná az Úr, hogy helyreálljon a béke az Egyház kebelén, de az én lelkemen száradna, ha ezek a nézeteltérések bármiféle fennakadást okoznának az állam életében.”

Így kellene szólnia püspökeihez: „Senki sem tiszteli nálamnál jobban nézeteiteket, alázatosan kész vagyok engedelmeskedni határozataitoknak, soha nem fogok más hitet vallani, mint a tiétek, de soha nem is fogom beleártani magam, mint uralkodó, a vallás ügyeibe. Nincsen ugyanis jogom elvárni alattvalóimtól, hogy mindenben úgy gondolkozzanak, ahogyan én. Vessétek be ékesszóló példázataitokat, szép beszédeiteket, térítsétek a máshogy gondolkodókat igaz hitünkre, de ehhez ne számítsatok a királyi hatalom segítségére! Ha az a balszerencse ért volna, hogy nem a keresztény hitben születek, most lenne-e vajon jogom arra, hogy titeket az én hitem követésére kötelezzek? Megvannak saját eszközeitek arra, hogy véget vessetek a belső megosztottságnak. Felhatalmazlak benneteket arra, hogy éljete továbbra is ezen eszközökkel, de soha nem fogok földi fegyvereket állítani szellemi hatalmatok szolgálatába. Hiába

is gyakorolnátok rám nyomást abból a célból, hogy száműzzem, börtönöz-
zem be és fozsam meg polgári jogaitól protestáns és janzenista
ellenfeleiteket. Az általatok is tisztelt Gamatielt²² fogom idézni válaszul:
„Tévtanaikat emberi elme hozta létre, majd az Úr tudni fogja, hogyan
ingassa meg hitüket benne.” Mindig számíhattok arra, hogy mint hívő,
mindig alávetem magam akaratotoknak, de mint király, részrehajlás
nélkül fogok igazságot szolgáltatni minden alattvalómnak”.

Így kellene szólnia a Parlamentekhez: „Az én jogköröm és a tiétek
meglehetősen össze van fonódva; rátok bízam hatalmam egy részét, és
ezt nincs is szándékomban visszavonni tőletek. Lehetetlen azonban, hogy
ti több joggal rendelkeztek nálamnál, márpedig a szellem és a
lelkiismeret dolgaiban én bármiféle befolyás nélkül vagyok, nem
feladatomban a lelkek megmentése. Mivel tehát a ti jogkörötök sem lehet
nagyobb, kérek benneteket, hogy hagyjátok a püspökökre a vallási
problémák megoldását, és csak egy dologra ügyeljétek, nevezetesen arra,
hogy alattvalóimat senki se sérthesse meg becsületükben, vagyonuk
élvezetében, ítéletük szabadságában. Rátok tartozik az állampolgár, az
Egyház hatásköre viszont a hívő.”

Látja, Uram, az általam kifejtett elvek szerint a királynak ennyit és
nem többet áll jogában mondani a szembenálló feleknek; ha más nyelvet
használna, azt egyszerű jogbitorlásnak lehetne minősíteni. Ha egy pártot
egy másik rovására előnyben részesít, ezzel nem a béke és a nyugalom
ügyét szolgálja. Itt az ideje tehát, hogy részletesebben is kifejtsem ezen
elveket, és válaszoljak a lehetséges ellenvetésekre – hadd legyen ez
következő levelém tartalma.

MÁSODIK LEVÉL

Mindaz, amit itt felsoroltam, a polgári értelmű tolerancia elvén
nyugszik. Bár az ember eredendő, belső hajlamai szerint kész elfogadni

²² Gamatiel, az Öreg, egy farizeus írástudó, a Szanhedrin tagja, aki nagy tekintélynek
örvendett Jézus idején a zsidók között. A keresztény legendák szerint ő is az új hit
követőjévé szegődött, mi több, ő lett volna Szt. Pál mester.

ezt az elvet, mégis, oly sokszor hallhatunk ezzel ellentétes véleményeket! Attól félek, hogy mindazok, akik elfogadják a türelem szép princípiumát, sokak szemében vallási kérdésekben közönyösnek mutatkoznak. Az ember szíve mélyén toleráns, csak a külső megszokások teszik a szellemet fanatikussá. A Franciaországban sajnos oly elterjedt intoleráns gondolkodás talán XVI. Lajos személye és életműve szinte kultikus tiszteletének köszönhető; pedig nagy királyunk a nantes-i ediktum²³ visszavonásával megbecstelenítette a vallás igazi szellemét. Kötelességemnek érzem, hogy bemutassam: egy vallás csak az egyházi értelmű toleranciát zárja ki, a társadalmi értelmű toleranciát pedig egyenesen magába foglalja, nemhogy szemben állna vele. Mindezek bizonyítására nem pusztán a józan ész érvrendszeréhez fordulok majd, hiszen ez megvilágíthatja ugyan a hitet, de nem igazítja egyedül útba a hívőt. Megtanultam már ugyanis a vallásban csak az autoritást keresni, elveim kezesei Jézus és az Egyházatyák lesznek, már felhasznált érveim is sokkal erősebbé válnak, ha az ő tekintélyük mögöttem áll.

Felelgettem már Jézus példáját, amikor helytelenítette apostolának azon kérését, hogy az Úr bocsássa villámain a szamaritánusokra.

Életének minden pillanatára ez a toleráns hozzáállás nyomta rá bélyegét. Soha nem javasolta tanítványainak, hogy uralkodók segítségét vegyék igénybe a hitetlenek térítésére, soha nem kérte, hogy erőszakkal fordítsák az Úr felé a lelkeket, éppen ellenkezőleg, azt parancsolta nekik, hogy hagyják nőni a konkolyt is az igaz mag között, majd aratáskor a gazda elválasztja azt a tiszta búzától. Csodákat is azért tett, hogy meggyőzze a lelkeket, és nem azért, hogy bármire is kényszerítse a testeket. Amikor pedig apostolai óvják az érte jövő katonáktól, úgy válaszol, hogy angyalok egész légijója kész lenne segítségére jönni, megsemmisíteni üldözőit, de az ő királysága nem erről a világról való. Csodát tesz, csak azért, hogy megmutassa apostolainak, hol a határ Isten és a Császár jogai, az ég és a föld ügyei között. Igaz, arra kéri őket,

²³ A nantes-i ediktummal kapcsolatban ld. a bevezetőt.

vegyenek rá minél több embert, hogy eljöjjenek a családjába vacsorájára, igaz, hogy helyenként szenvedélyes kifejezéseket is használ, de ez nem jelent mást, mint azt, hogy apostolaitól nagy buzgalmat vár, szó sincs arról, hogy valamiféle kényszerről beszélne. „Vegyétek rá őket!”, így szólt, és nem azt mondta „Kényszerítsétek őket!”. Ez utóbbi állítást mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy valóban voltak, akik visszautasították a meghívást, az ő helyükre másokat hívtak meg. Ha pedig az apostolok egyike-másika el akarta hagyni, ezekkel a gyengéd szavakkal fordult hozzá: „Csak nem akarsz te is elmenni?”. Hogyan is helyeselhetne volna a kényszert? Hiszen nem is annyira a tisztelet külsődleges jeleit várta el híveitől, hanem a hit odaadását. Az érdek vagy a félelem senkit sem tesz kereszténnyé, az igazi kereszténységhez hit kell. Az erőszak képes kikényszeríteni bárkiből a hit valamely külsődleges jelét, de nem bír meggyőző erővel. Nem ezen a módon akarta tehát Jézus növelni tanításának a lelkekre való befolyását, mi több: eltörölte azokat a büntetéseket, amelyeket a zsidó törvények szabtak ki a vallási rendelkezések megsértőire.¹

Következő példám hadd legyen az apai házat elhagyó tékozló fiú sorsa. Visszatérését mindenki türelmetlenül várja, de semmiféle kényszer nem sietteti.

Ez az Evangélium igazi szelleme. Hihetném azonban, hogy tévedek, hogy valamit rosszul értelmeztem, ha nem fedeztem volna fel ugyanezt a toleráns szellemet az Egyházatyák gondolkodásában. Meglepve fogja tapasztalni, hogy vallásunk alapítói milyen keményen védik a türelem gondolatát.

¹ A zsidó vallás törvényei nem használhatók fel érvként a tolerancia ellen, a zsidó nép királya ugyanis nem volt más, mint maga az Isten. A vallás és az állam tehát szükségszerűen össze volt fonódva. Az isteni törvények megsértése így logikusan felségsértésszámba is ment egyben. Meg kell jegyeznünk egyébként, hogy ezek a törvények csak azokra vonatkoztak, akik önként alávetették magukat nekik. Engedtessek meg, hogy megjegyezzem azt is, hogy a zsidó vallás kifejezetten türelmes volt a szorosan vett vallási spekuláció iránt, ennek legszebb példája a tolerált szadduccus nézetrendszer, amely tagadta a testi feltámadást.

Tertullianus szerint „istentelenség elvenni a vallás szabadságát, istentelenség megbéklyózni az Úrról való gondolkodást, istentelenség megakadályozni valakit, hogy azt az Istent imádjá, amelyik neki tetszik, és istentelenség ráerőszakolni valakire egy olyan hitet, amelyet nem akar követni. Mit számít nekünk a másik hite? Az erőnek semmi köze a valláshoz, egy vallást szabad akaratunkból kell követni, vagy sehogy.”

„Minden vallás sajátja – így Athanasius – a meggyőzés és a meggyőződés, de nem így a kényszerítés. Ezt akarta Jézus megértetni velünk, amikor így szólt a tömeghez: »Ha akartok, kövessetek!«”

Szent Ambrus véleménye szerint „a hit szülőanyja az akarat, és nem a szükség”.

Az Aranyszájú azt kérdezi tőlünk: „kinek van joga bárkit olyasvalamire kényszeríteni, amit az nem akar?”

Theophilaktész közli, hogy „senki hitét nem szándékozik irányítani, annak önkéntesnek kell lennie, különben is, kinek van joga ahhoz, hogy valakit erőszakkal más hitre kényszerítsen?”

Mégis, talán Lactantius véleménye a legeggyértelműbb: „A vallást nem helyezhetjük a gyilkosság, az üldözés, a bűn védelme alá, csak a misztérium, a türelem, a hit óvhatják. Ha kínzással akarjátok védeni a vallást, az ellenkezőjét éritek csak el; beszennyezitek, megsértitek rendelkezéseit. A vallásnál semminek sem kell inkább az önkéntességen alapulnia. Senkitől sem kérhetjük, hogy akarata ellenére imádjá Istentünket. A vallás a szabadság igazi székhelye.”

„Meg kell értened – szólt Szt. Hilárius Constantinus császárhoz –, hogy ezen a téren nem kényszeríthetünk senkit, a te feladatod annak biztosítására korlátozódik, hogy minden alattvalód élvezhesse a szabad vallásválasztás jogát... Minden nép válassza erkölcsi és szellemi vezetőjének azt, aki neki tetszik... így elkerülhetők a viszályok és az aljas suttogások... Maga az Úr is visszautasított minden erővel kikényszerített tiszteletadást. Ha erőszakot alkalmaznánk tehát igaz hitünk terjesztésére, püspökeink szólásra emelkednének, és a következőket hoznák tudomásunkra: »Az Úr minden földi ember Istene, akinek semmi szüksége sincs az erővel kikényszerített hódolat tanúságára; nem fogad el semmiféle ilyen hitvallást, nem megcsalunk kell őt, hanem szolgálunk, nem az ő,

hanem a mi épülésünk, ha imádjuk őt. Csak azokat fogadhatja az Úr, akik ezt valóban akarják, csak azokat hallgatja meg, akik tiszta szívből imádkoznak, csak azokat veszi számba keresztényként, akik valóban hisznek.«¹

„Ó fájdalom! – teszi hozzá Lactantius – földi halandók próbálják védeni az Úr hitét!”

Maga Szent Ágoston, aki pedig nem szelídségéről híres, így szól egy manicheusokhoz frott levelében: „Csak azok szónokoljanak parazsat fújva ellenetek, akik elfelejtik, milyen nehéz is megtalálni az igazságot és elkerülni a tévelygést. Én sohasem fogok az erőszak hangján szólni, ha veletek vitázom, tartozom nektek ugyanis azzal a szelídséggel, amelyet az én irányomban tanúsítottak más keresztények, amikor még én is vak és tévelygő voltam.”

Az Atyák mindig a türelem nyelvén szóltak tehát, remélem ennyi elég bizonyításul. Pedig csak röviden idéztem őket, hogy ne kelljen magamat ismételtetnem. Műveiket majdnem kizárólagosan akkor írták, amikor a pogányok üldözték a mi, akkor még törekeny keresztény hitünket. Bár az igazak már akkor is érzékelték a különbséget a pogány hitek hazug volta és a kereszténység mély igazsága között, Atyáink mégsem a következő szavakkal fordultak az őket üldöző pogány uralkodókhoz: „Tévedtek, ha az erőszak eszközeivel próbáljátok elfojtani azt a vallást, amelyet a Mindenható adott nekünk, hiszen az erőszaknak csak az igazságot szabad szolgálnia, az igazság letéteményesei pedig mi vagyunk.” Nem, nem ezzel a fegyverrel éltek, nem így szálltak szembe az intolerancia tobzódásával. Az üldözéssel mint eszközzel, a szellemnek parancsolni szándékozó közhatalommal, a lelkiismeret ellen való erőszakos tértfészeléssel, röviden szólva a KÉNYSZERREL szálltak szembe, úgy tekintették, mint a hamis vallások legbiztosabb ismertetőjegyét.

¹ Ezt az érvet még ma is minden, főként a muszlimokkal vitakozó keresztény író felhasználja. Keresztény testvéreink fényesen bizonyítják ezekben az írásokban, hogy egy vallás, amelyet apostolai karddal a kezükben terjesztenek, nem lehet igaz vallás, csak csalás és szemfényvesztés. A Mohamed által kiontott vér ékes tanúság hite igazsága ellen, nem hozunk-e hozzá hasonlóan szégyent keresztény hitünkre, ha intoleranciát

A nyugati egyház leghíresebb szentjének története szép példáját adja a dolgok ilyenén való felfogásának. Szent Márton szilárd elhatározással nem volt hajlandó szóbaállni azon spanyol püspökökkel, akik Maximus császártól a priscillánusok²⁴ halálos ítéletét próbálták kierőszakolni. Később – az uralkodó kérésére, és azért, hogy megmentse a halálraítéltek életét – hajlandó volt ugyan megmásítani ezen elhatározását, de életfőri tudomásunkra hozzák, hogy később keserűen megbánta ezt a cselekedetét: „olyannyira szörnyűnek tűnt szemében (így Fleury abbé²⁵), hogy a püspökök okozták e szerencsétlenek halálát, még akkor is, ha szektájuk a gyűlöletes manicheusok egy leágazása volt.”

Jól tudom, hogy az elkövetkező időkben az egyház jó néhány túlbuzgó híve az uralkodók beavatkozását kérte az eretnekek ellen, de ha ez dicséretére is válik hitüknek, szégyene viszont a keresztényi karitásnak. Voltak tehát püspökök, akik a későbbi századokban az egyház ügyére csak szégyent hozó, nagyon is alantas, nagyon is emberi okokból közvetlenül is érdekeltté tették az uralkodókat a vallás ügyeiben. Az ő példájuk azonban nem bírhat meggyőző erővel, hiszen az Egyházatyák kora időben jóval közelebb állt Jézushoz, a keresztény tanítás akkor még jóval tisztább, a hit az emberi szenvedélyektől jóval mentesebb volt. A

hirdetünk?

²⁴ A priscillánusok Priscillianus követői, ő egy 4. századi spanyol püspök, aki személyesen nem keveredett ugyan konfliktusba az orthodoxiával, követői viszont már mint eretnekek szerepelnek. A teljes tisztaságot hitték, a földi dolgok, a házasság, a testmegvetését, teljes aszketizmust hirdették. Az evilági dolgok ilyenén megvetése teszi lehetővé, hogy sokan a manicheizmushoz kapcsolják őket, noha teológiailag semmi közük Mani követőihez.

²⁵ Fleury, Claude (1640–1723), nem azonos Fleury kardinálissal, aki a Régenség idején államminiszter. A mi Fleury-nk jogtudós, pap, XV. Lajos gyóntatója, a nagy Fénelon tanítványa, számos vallási, erkölcsi és jogtörténeti munka szerzője. Az itt idézett Egyháztörténetet 1691 és 1720 között írta, 20 kötetben jelent meg. A mű abszolút gallikán szellemben született, talán éppen ez az élesen pápaellenes hangvétel az óriási franciaországi siker oka.

toledoí²⁶ zsinat megtiltja, hogy bárkit is erőszakkal nyerjünk meg a hitnek. Jimenez²⁷ vétkes túlbuzgóságában áthágja ezeket a rendelkezéseket, de ez nem befolyásolja a rendeletek örökérvényű igazságosságát.

Előadásom nem más, Uram, mint a tolerancia ellentámadása azok ellen, akik azt hiszik, hogy ahhoz, hogy jó keresztények legyenek, üldözniök kell minden más hitet. Nem marad más feladat számomra, mint az, hogy megoldási javaslatokat tegyek azokra a nehézségekre, amelyek az általam vázolt elvekből vagy azok következményeiből származnak.

„Hogyan! – kérdezhetnék sokan –, a lélek üdvössége nem volna tehát elég érdekes kérdés ahhoz, hogy érdemes legyen az uralkodó figyelmére? Nem kötelessége-e latba vetni egész hatalmát, hogy visszatérítse alattvalóit az igaz útra? Ennek a feladatának pedig hogyan tehetne eleget egy toleráns uralkodó?”

Ha egy dolog hasznossága törvényessé tenne a hasznos célhoz vezető minden eszközt, bárki így szólhatna szomszédjához: „Légy katolikus, vagy megöllek!” Hiába is vetnének közbe, hogy az egyénnek alapvetően nincs rendelkezési joga mások élete felett. Ez a példa jól mutatja, hogy a hasznosság önmagában nem ad semmiféle jogot, még az uralkodónak sem, hogy olyat tegyen, ami nem tartozik jogkörébe. Bármilyen előnyös színben is tűnnének fel ezek a jogok, végeredményben mégiscsak bitorlást jelentenek. Semmi sem veszélyesebb annál az elvnel, amely feljogosít arra, hogy valaki hasznos próbáljon lenni egy felebarátjának, akár ez

²⁶ Toledo a kereszténység korai szakaszában összesen 18 alkalommal volt kisebb-nagyobb jelentőségű zsinatok helyszíne; jóval hírhedtebb viszont arról, hogy itt gyulladtak ki először az Inkvizíció máglyái, amelyek menekülésre vagy felszíni áttérésre kényszerítik a város gazdag és roppantul kulturált zsidó és mór lakosságát. Mivel az újkorban is számtalan zsinat helyszíne volt, nehéz megmondani, hogy Turgot pontosan melyikre is gondolt.

²⁷ Jimenez de Cisneros (1436–1517), Spanyolország bíborosa és főinkvizítora. Katolikus Ferdinánddal együttműködve dolgozzák ki ezt a kegyetlen rendszert, amelynek felmérhetetlen számú mór és zsidó esik áldozatul. Nem lehet ugyanakkor nem ejteni szót műveltségéről, és arról, hogy kapcsolatban állt Erazmussal, a spanyol kultúra pedig számos iskola és egyetem alapítását köszönheti neki. Ellentmondásos személyiség tehát.

utóbbi akarata ellenére is. Mindenki a maga üdvéért tevékenykedjen, lehetetlen és veszélyes dolog ezt a jogot a hatalom számára elérhetővé tenni: lehetetlen, mert nem lehet valaki keresztény csak azért, mert uralkodója így akarta; veszélyes, mert így az emberek, földi létük minden pillanatában valamiféle zaklatásnak lennének kitéve. Ne felejtjük el azt sem, hogy ha a királyi beavatkozás elve a vallás kérdéseibe legitim lenne, az uralkodó kénytelen lenne alattvalóit olyan mindennapi kis bűnökért is büntetni, mint például a hazugság, a tivornyázás, hiszen ezek a vétségek éppoly lehetetlenné teszik az üdvözülést, mint bármelyik eretnokség. Úgy vélem tehát, hogy kézenfekvő a következtetés: zsarnoknak tekintjük az uralkodót, aki keményen büntet egy egyszerű kis hazugságot, hogyan dicsérhetnénk tehát akkor, ha kegyetlenül bánik a tévelygőkkel? Vagy talán a keresztény karitás ellen elkövetett vétségek könnyebben megbocsáthatóak, kevésbé ártalmasak az üdvösségre nézve, mint a hit ellen elkövetettek?

Mások a következő ellenvetést tették elveimmel kapcsolatban: „Nem az uralkodó dönt úgy, hogy beavatkozik a vallás kérdéseibe, hanem csak követi és végrehajtja a Egyház utasításait. A tridenti zsinat proskribálta a protestánsokat, a Constitution¹ proskribálta a janzenistákat, az uralkodó nem tett, és nem tehetett mást, mint hogy az állam törvényei közé emelte ezeket a határozatokat. Akik megszegik őket, az állam törvényeit szegik meg, ergo büntethetőek, anélkül, hogy a királyt bármiféle jogbitorlással vádolnánk.”

A kérdés tehát az, van-e az uralkodónak joga arra, hogy a Tridentinum vagy a Constitution rendelkezéseit az állam törvényeivé tegye? Ismét csak az Egyházatyákra hivatkozhatom: ők nem szándékoztak rávenni pogány uraikat arra, hogy azok az Evangéliumot a Birodalom új alaptörvényévé tegyék. Egyetlenegy kéréssel fordultak hozzájuk: szabadon akarták gyakorolni hitüket, és hálatalt szívvel mondtak köszönetet, ha részesültek ebben a kegyben. Mindig a kereszténység eme korai

¹ A Constitution a bevezetőben említett Unigenitus kezdetű pápai bulla alkalmazása Franciaországban.

szakaszához kell fordulnunk, ha meg akarjuk húzni a kétféle tolerancia határait. Amikor ugyanis már az uralkodók is keresztények, a püspökök – azért, hogy nagyobb befolyásuk legyen az állam életére – felkérték őket, hogy egyházi vonatkozású határozataik váljanak egyben az állam törvényeivé is. Az uralkodók pedig két okból érezték szükségesnek, hogy e kegyet ne tagadják meg püspökeiktől: egyrészt buzgón hittek, másrészt pedig meg voltak győződve arról, hogy ezzel jó alkalmuk nyílik alattvalóik szorosabb ellenőrzésére. Mindkét fél hibát követett el, mind a püspökök, mind a fejedelmek olyan jogokat tulajdonítottak maguknak, amelyek valójában nem illetik meg őket; ugyanakkor a másik fél bitorlása megrövidítette mindkét felet valódi jogaiban. Nem tehet eleget egy törvény létrehozói eredeti szándékainak, ha egyszerre az Egyház és az Állam törvénye.

Ha visszatérünk a dolgok eredeti állásához, a vallást mindig olyannak fogjuk látni, amilyennek az rendeltetett: a földi kormányzattól való teljes különállásában. Törődjön az Egyház a lelkek üdvével, legyen a Birodalom gondja a nép földi boldogulása, a két szféra törvényei pedig legyenek egymástól a lehető legteljesebb módon elválasztva. Ha egy uralkodó az Egyház bizonyos dekrétumait az állam törvényeinek rangjára emeli, ezzel nem az Egyház jogait bitorolja, hiszen ezeket a hittételeket a vallás vezetői rögzítik. A bitorlást a néppel, alattvalóival szemben követi el, hiszen az általa, az uralkodó által az egyetlen igaznak elismert egyházhoz köti a polgárokat, kényszeríti őket hitükben, csak azért, mert neki személyesen ez a hit tűnik az igazinak. Hisz valamiben, hitét ráerőlteti másokra: vallási kérdésekbe való beavatkozása esetén tehát az uralkodó megsérti mások lelkiismeretének szabadságát. Hiszen ha Franciaország királya a tridenti határozatokat vagy a Constitutiont államának törvényeivé teheti, miért ne cselekedhetne ugyanígy az angol király vagy akár a török szultán; miért ne favorizálhatnák ők is saját vallásukat? Ez a gondolat felháborít minket, hiszen ebben az esetben katolikus hittársaink lennének az üldözöttek; legyünk következetesek, és háborodjunk fel akkor is, amikor ránk nem az üldözött, hanem az üldöző szerepe jutna.

Milyen további ellenvetés lehetséges elveimmel szemben? „Azí jelentené mindez, hogy a fejedelem kénytelen minden, országában honos

hitet tolerálni? Bele kell hogy értsük ebbe azokat a vallásokat is, amelyeknek tanításai nyilvánvalóan ellentétesek a társadalom érdekeivel, példának okáért emberáldozatot követelnek híveiktől?”

Isten mentsen attól, hogy valaha is ilyen elvetemült elvek védelmezőjéül szegődjek! Úgy gondolom ugyanis, hogy a vallásnak van egy olyan aspektusa, amely iránt az állam jogosult, sőt köteles érdeklődést mutatni: ez pedig nem más, mint a konkrét cselekedetek kérdése. A szoros értelemben vett vallási doktrína, az erkölcs, mivel tisztán spekulatív tényezők, közömbösen kell hogy hagyják az államot. A cselekedetek viszont mérhetően vagy szolgálják az állam javát, vagy nem. Ha bizonyos tettek nem ellentétesek az állam érdekeivel, akkor senkinek semmiféle jogalapra hivatkozva sincs joga tiltani őket. Ha viszont sértik az állam érdekeit, akkor kézenfekvő, hogy nem szabad őket engedélyezni. Nem érinti példának okáért az államot, ha nap mint nap rituális mosdással tisztítom meg testemet a Föld piszkától. Az illetén cselekedetek sokak szemében felületesnek tűnhetnek ugyan, de semmiképpen sem veszélyesek, következésképpen nem is tilthatja meg nekem senki. Egészen más viszont a helyzet, ha hitem azt parancsolja, hogy minden áldott nap mások frissen kiontott vérében mossam tisztára kezeimet. Ha tehát olyan vallást prédikálnék, amely ezt előírja híveinek, uralkodóm jogosult, sőt köteles lenne ezt megtiltani nekem, de ebben az esetben sem mint vallási cselekedet, hanem mint köztörvényes bűn kerülne cselekedetem illetén elbírálás alá, hiszen mindenki tisztában van azzal, hogy gyilkolni vétek. Az uralkodók jogosultak alattvalóik cselekedetei felett ítélni, a nép viszont jogosult arra, hogy szabadon válassza meg, milyen úton-módon imádja az Örökkévalót.

Lássuk, mit hozhatnak még fel gondolatmenetem ellenzői: „Ha tehát az uralkodó köteles tolerálni az állam érdekeit közvetlenül nem sértő minden hitet, micsoda vallási tarkaságnak lesz színtere a társadalom! Fennállhat-e tartós béke a közösségen belül, ha mindenki más és más hitet vall, olyan hiteket, amelyek egymással éles ellentétben lehetnek? Nem szükséges feltétele-e a kormányzásnak a vallási egység? Hisz országunkban oly eleven még a vallásháborúk emléke!”

Tény, hogy az eretnokség számos háborúnak volt már forrása, de az igazi baj mindig az intolerancia miatt következett be. Az erőshítű ember meggyőződése, ha lehet, még szilárdabbá válik, ha erőszakkal próbálják nézetei megváltoztatására kényszeríteni. Makacssá válik, aztán a vakbuzgóság állapotába kerül, ez a vakbuzgóság pedig lángra gyújtja egész valóját. Át akarták téríteni egy másik hitre, de csak az ellenkező hatást érték el – dühöngő fanatikus válik belőle. Az emberek szemében felmérhetetlenül fontos, hogy szabadon formálhassanak véleményt a világról. Ha bárki megfosztja őket ettől a joguktól, a végletekig megvádítja őket, ha viszont lelkiismeretük szabadsága tiszteletben tartatik, nyugodtak, és a máshítűekkel szemben türelmesek maradnak (szolgáljanak erre például a strasbourg-i protestánsok). A vallásháborúk és zavargások igazi kiváltó oka a vallás erőszakos úton elért egysége, nem pedig türelmes sokszínűsége. A pogányok toleráltak különböző vallású népeket, éppígy tettek a kínaiak is, Poroszországban nem tiltott egyetlen kultusz sem, Hollandia pedig kifejezetten kedvező területe a vallási sokszínűségnek; ezen országok területén soha nem is dúlt vallásháború. Anglia és Franciaország ezzel szemben azt a célt tűzték ki maguk elé, hogy területükön ne állhasson fenn egy vallásnál több – Párizs és London népe a vérével fizette meg az intoleranciát.

Ellenfeleim még nincsenek meggyőzve: „Nem válhatnak-e veszélyessé a minden vallás gyakorlatában nélkülözhetetlen gyülekezések és csoportosulások?”

Hívek vallási célból történő csoportosulása csak egy esetben válhat veszélyessé – ha betiltjuk őket. Akkor ugyanis a hívek elsődleges célja az lesz, hogy fenntartsák és megbosszulják elnyomott hitüket. Azt tanácsolom, hagyjuk meg az embereknek azt a szabadságot, hogy tetszésük szerint összegyűljenek és együttesen imádják az Urat; így, bármely kultuszról legyen is szó, gyülekezésük éppoly veszélytelen lesz, mint a jó katolikusoké. Minden vallásos hit szolgálhat lázadás ürügyeül, de egy hit sem torkollik elégedetlenségbe, ha szabadságot élvez. Ha mégis valamiféle felforgató szándék bújna meg a vallásos lepel alatt, az uralkodó természetesen jogosult lecsapni, amint a gonosz szándék nyilvánvalóvá válik. A protestánsok összejövetelei titkosak, hiszen tiltottak;

ha szabadon gyakorolhatnák vallásukat, csoportosulásaik éppoly nyitottak lennének, mint ma a katolikusokéi. Miért kellene egyébként azon a véleményen lennünk, hogy egy szekta összejövetele az államra nézve károsabb következményekkel járna, mint egy másiké? Ebben a megközelítésben azt állíthatnánk, hogy Angliában a katolikusok jelentik a veszélyt, Franciaországban a protestánsok, vagy általánosítva úgy fogalmazhatnánk, hogy mindenhol azok, akik nem osztják uralkodójuk vallási meggyőződését. Természetesen mindenféle, lázadást előkészítő, titkos összejövetelt fel szabad és fel kell oszlatni, de ez semmilyen értelemben sem vonatkozik a feltétlenül tolerálandó vallási összejövetelre, amelyek az államot teljesen közömbösen kell hogy hagyják.

További lehetséges ellenvetés: „Nem volna-e lehetséges valamiféle középút: az üldözés és a teljes tolerancia között? Anélkül, hogy büntetésekhez volna joga folyamodni, nem zárhatná-e ki bizonyos hivatalok viseléséből a más hiten lévőket, vagy nem számúzhatné-e őket?”

Logikátlan ez a gondolatmenet, hiszen ha a fejedelemnek nem áll jogában súlyos büntetést kiszabni, akkor természetesen enyhébb megszorításokat sem alkalmazhat. Nemcsak alattvalói életével, de szabadságukkal, becsületükkel, vagyonukkal sem rendelkezhet korlátlanul. Ha egy uralkodó számúzhat egy janzenistát, akkor akár akár azt is parancsolhatná neki, hogy ne legyen többé janzenista. Ami pedig a tisztségek viselésének szabadságát illeti: egy dolog az, hogy az uralkodónak joga és kötelessége egy általa megbízhatónak vélt személynek ítélni egy rangot, egészen más dolog viszont testületileg alkalmatlannak ítélni polgárok egy bizonyos csoportját, akik pedig erény és rátermettség kérdésében nem feltétlenül alábbvalóak a fejedelem hittársainál. Ez gyakorlatilag a polgárok eme csoportjának megalázása. Márpedig van-e bárkinek is joga gyanakvással tekinteni egyes polgárokra, anélkül, hogy azok bármiben is vétkesek lennének? Hogyan vélekedünk itt, Franciaországban, az angol katolikusok hivatalviselési tilalmáról? Márpedig nem kell mást tennünk, mint lefordítanunk az ottani helyzetet helyi viszonyainkra.

Lépjünk tovább: „Nem jelentene-e a protestánsok kérdésében biztosított tolerancia egy bizonyos intoleranciát püspökeinkkel szemben;

hiszen így ők kötelezhetőek lennének arra, hogy akaratuk ellenére a protestánsokat a szentségekben részesítsék?”

Eszem ágában sincs tiszteletreméltó püspökeinket arra kötelezni, hogy olyasvalakiknek szolgáltassák ki a szentségeket, akiket nem találnak erre méltónak. Nem kívánok sem többet, sem kevesebbet annál, hogy ne a keresztség vagy a házasság szentsége határozza meg a polgárok jogállását. Kénytelen vagyok ismét a keresztyénység egy korábbi szakaszára visszautalni: a gyermekek törvényesnek számítottak, élvezhették atyai örökségüket ezen szentségek nélkül is. A szentségeken kívül számos módja van még a polgári jogállás rendezésének.

„Kénytelen lesz tehát a fejedelem eltérni, hogy alattvalóit a püspökök vallási kérdésekben zaklassák, hogy uralják híveik lelkiismeretét, hogy adott esetben megtagadják a janzenistáktól a szentségeket?”

Igen, a fejedelem köteles eltérni azt, amit csak az Egyház jogainak bitorlása és alattvalói zaklatása árán akadályozhat meg. Fel nem foghatom, hogyan képzelik egyesek, hogy az uralkodó felszólíthatná bármely püspökét arra, hogy szolgáltassa ki a szentségeket egy janzenistának! Nincs joga felszólítani a papokat arra, hogy a szentségekre méltónak ítéljék a janzenistákat, de arra sincs, hogy a szentségekben nem részesültek számára lehetetlenné tegye állampolgári jogaik gyakorlását. Mindkét végletes cselekedet meghaladja jogkörét. A püspökök jogosan utasíthatnák vissza, ha az uralkodó ilyen paranccsal hozakodna elő, de az elutasító válasz nem a királyi hatalomra vonatkozna; ha pedig a püspökök az elutasítást sértésekkel fűszereznék, a király immár jogosan lépne fel ellenük, hiszen egy templomból éppoly kevésbé szabad tiszteletlen hangot használni a királlyal szemben, mint az utcáról. Megengedhetetlen, hogy a királyi parancsra a válasz engedetlenség legyen, jobb tehát, ha az

uralkodó nem hozza magát olyan helyzetbe, hogy parancsa esetleg nem teljesül.²⁹

„A király tehát semmiféle felügyeleti joggal nem rendelkezik országának vallásai felett. Ha tehát, véletlenül, az állam biztonságát veszélyeztető vallási disputa talál kerekedni, az ön elvei szerint teljes passzivitásra van ítélve.”

Tisztázzuk, mit értünk felügyeleti jogon? A dogmák felügyeletét? A vélemény úgylátóan olyan természetű dolog, amely független mindenféle hatalomtól, nem hallgat a parancsszóra, csak a meggyőződés változtathatja meg. A kultusz felügyeletét? Hiszen a kultusz valójában a dogma részét képezi: a ceremóniák, a vallás gyakorlata, minden hiten belül

²⁹ Szerény művem olvasása után sokan megkérdezték tőlem, jogában áll-e az uralkodónak hogy megtagadja a temetkezés jogát azoktól, akik szegényt hoztak magukra vagy családjukra. Válaszom így szól: A temetkezés kérdését három szempontból közelíthetjük meg: a természet, a társadalom és a vallás szempontjából.

Lássuk először a kérdés társadalmi aspektusát; egy ember halála után testének káros gázökölgései megfertőznék a levegőt, eltemetése az egyetlen biztos módszer az élők megóvására a fertőzésekktől. Ez magyarázza a temetés szokásának létrejöttét szigorúan társadalmi nézőpontból is. A haza jötevőit, az igazán nagy embereket még haláluk után is honorálják porhüvelyük tiszteletével, ez a gondolat hívta életre a csodálatos síremlékeket, Egyiptom piramisait, a díszes római urnákat; innen származik a díszes temetkezés dicsfénye, és logikusan, az elhantolatlan test halál utáni sértésként felfogása. A temetkezés kérdésében az emberiség sokáig csak az élők érdekeire volt tekintettel, a vallás azonban felmagasztosította gondolatainkat, mióta keresztények vagyunk, jobban becsüljük halottainkat, az Úr iránta való haragját mérsékelni próbáljuk imáinkkal. A temetkezés kérdésében tehát éles választóvonal húzható, hogy világossá váljék, meddig és milyen mértékben tartozik egy halott elhantolása a világi tisztviselők hatáskörébe, és honnantól kezdve vallási kérdés, amibe viszont már semmiféle beleszólása sincs az uralkodónak.

A test földbe helyezése, a szigorúan világi értelemben vett pompa tehát a közhatalom hatáskörébe tartozhat, az imák, a ceremóniák, a szakrális mozzanatok viszont csakis az Egyházra tartoznak. Tisztelnünk kell ezt a distinkciót, a közhatalom nem kényszerítheti az Egyházat, hogy saját fiának tekintsen és keresztényi pompával temessen el valakit, akit pedig vallási okokból erre méltatlannak talál, azt viszont az Egyháznak nincs joga megakadályozni, hogy bármilyen tévelygő bűnösről lett legyen szó, halála után ne kaphasson tisztes polgári temetést.

jelentős, éppen ezért jól szabályozott kérdések, a mise különböző megítélése legalább olyan mértékben elválaszt minket a protestánsoktól, mint a gyónás vagy a valódi jelenlét kérdésében vallott különbségek. Ha valaki a legkisebb részletkérdésben akár megpróbálná meghatározni, hogyan kell imádnunk az Urat, lelkiismeretünk szabadságát sértené meg vele. Természetesen helyénvaló, hogy az egyén számára nem közömbösek az Istenre vonatkozó spekulációk, illetve maga a kultusz. Egészen más viszont az állam helyzete: totális közönyt kell tanúsítania a vallás kérdései iránt, hiszen nem a dogmák döntenek el, hogy valaki államának jó vagy éppen rossz polgára. Egy adott vallás erkölcsi és papjai felett természetesen rendelkezik bizonyos ellenőrzési joggal a fejedelem, de ez a jog nem sértheti a polgári értelmű tolerancia elvét. Már nem egy alkalommal kifejtettem, hogy szigorúan tiltani kell minden, az állam érdekeivel ellentétes cselekedetet. A tiltás szükségessége szempontjából abszolút másodrendű kérdés, hogy az elkövetett vallási indítékú vagy sem, az uralkodó döntésének egyetlen kritériuma a cselekedet társadalmi vonatkozása lehet. A bölcs fejedelem tilt mindent, ami káros alattvalói földi boldogulása szempontjából, tolerál viszont mindent, ami ebből a szempontból közömbös. A tiltás vagy az engedékenység kritériuma viszont mindig csak az alattvalók világi boldogulása lehet, sohasem a lelkek üdvössége. Az alattvalók véleménye egy adott kérdéstről nem lehet uralkodója véleményének függvénye, de az a tény, hogy valakinek véleménye van, nem menti fel az alól hogy köteles engedelmességet tenni a törvényeknek. Példának okáért az uralkodó köteles engedélyezni, hogy alattvalói Mohamed prófétaágában higgyenek, de ez nem jelenti azt, hogy köteles lenne egyúttal tolerálni a többnejűséget is. Jogtalanság lenne bárkit is arra kényszeríteni, hogy eredendően rossznak és elítélendőnek ítélje ezt a szokást, de az állam érdekeit szem előtt tartva a fejedelem mégis megtilthatja gyakorlatát. Ebből a szempontból teljesen másodlagos, hogy mit is ír a Korán, a tiltás oka csakis az lehet, hogy a társadalom érdekeit sértené a többnejűség tolerálása. Hiszen a rajtacsípett tolvajt sem az Evangélium megsértéséért ítélik el, a vád ellene nem az, hogy rossz keresztény, hanem az, hogy rossz polgára államának. Ami mindebből egy adott vallás előjáróira vonatkozik: egy állampolgár sem kér-

dőjelezheti meg, hogy a fejedelem parancsai rá is vonatkoznak, a magas papi tisztség nem ment fel senkit állampolgári kötelezettségei alól, hiszen papjaink Isten előtt csak a lélek és szellem dolgaiért felelősek, társadalmi téren viszont ők is csak alattvalók, semmivel sem jár nekik a szabadságnak nagyobb foka, mint bárki másnak. Ha vallási nézeteltérések fennakadást okoznak a társadalom és az állam érdekében, természetesen jogos a beavatkozás a fejedelem részéről, de vigyáznia kell, nem tévedhet a beavatkozás módjában: nem szabad belekeverednie a vitába, nem szabad részrehajlóan döntenie. A vallásháborúk egyetlen oka az volt, hogy egyes szekták jogtalan kedvezményekben részesültek, ez a részrehajlás növelte a hívekben saját fontosságuk érzését, mélyen bántotta viszont riválisaik igazságérzetét, felfokozódtak a szenvedélyek, a békés megoldás lehetetlenné vált. A fejedelem hatásköre ilyen kérdésekben elég korlátozott tehát: tolerálnia kell minden véleményt, de kiszűrni és lehetetlenné tenni minden káros cselekedetet.

„Azzal, hogy ön helyteleníti a Parlamentek magatartását, megsemmisíti ezen intézmény tekintélyét.”

Szó sincs erről, én őszinte tisztelője vagyok a Parlamentek végtelen bölcsességének. Úgy vélem, igen helyes szellemben cselekszenek, amikor felpanaszolják a király előtt a lelkiismereti szabadságukban megsértett polgárok sorsát. Mi több, arról is meg vagyok győződve, hogy ha egyszer a Constitution az állam törvényeinek magasságába emelkedett, akkor a Parlament képviselői igen helyesen járnak el, ha figyelemmel kísérik annak végrehajtását; ha pedig elfogadnánk azt a tételt, hogy a közhatalom valamilyen módon rendelkezhetne a szentségek felől, jobb lenne, ha ezt a jogot inkább a Parlamentek, mint a Királyi Tanács gyakorolná. Bevallom viszont, hogy sokkal üdvösebbnek találnám a helyzetet, ha a Constitution nem lett volna az állam jogrendszerének része, ha a Parlamentek nem próbálták volna bizonyítani, hogy még az Egyháznak sem igazi törvénye (mintha bizony a két dolog szorosan összefüggne). Sokkal előrébb tartanánk, ha a király meghagyta volna püspökeinek a szentségek felett való rendelkezést, anélkül, hogy ez a pusztán vallási kérdés bármiben is módosítaná alattvalói jogi helyzetét; röviden szólva azt láttam volna a legjobb megoldásnak, hogy egy, a tolerancia szellemében

fogant rendelet meghagyta volna a magisztrátusok bírói függetlenségét, anélkül, hogy intoleráns vallásüldözőkké tette volna őket.

„Egy ilyen rendelettel a felek mindegyike elégedetlen lenne: a püspökök úgy vélnék, hogy királyuk nem szenteli a kellő buzgalmat a hit kérdéseinek; a Parlamentek úgy gondolnák, hogy elvesztettek valamennyit az őket megillető jogokból; a janzenisták pedig azt panasznák fel, hogy továbbra sem részesülhetnek a szentségekben.”

Természetes, hogy először minden fél haraggal fogadná a döntést, hiszen mindegyikük elvesztené azon jogait, amelyeket eddig csak bitorolt. De higgye el, nagyon kellemes dolog birtokolni minden minket megillető jogot, ugyanakkor nem bitorolni egyet sem. Ezen felismerés után a vitatkozó felek mindegyike biztosan hálás lesz urának a bölcs döntésért.

Sötétebb időkben joggal félhettünk volna attól, mi is lenne az egyház hozzáállása egy hasonló döntéshez. Mára azonban olyan felvilágosulttá vált ez az intézmény, hogy nem kell attól tartanunk, hogy egy toleráns uralkodót hitbeli lanyhasággal vádolna meg.

A Parlamentek egyetlen vágya az, hogy a nép zavartalanul élhessen, ők maguk pedig továbbra is gyakorolhassák a rájuk bízott hatalmat. Ha püspökök nem élnek majd vissza hatalmukkal, biztosak lehetünk abban, hogy a Parlamentek sem fogják megkérdőjelezni a fennálló helyzetet.

A janzenistáknak sincs másra szükségük, mint toleranciára. Elég arra gondolnunk, hogy írásaikban mindig a tolerancia dicséretét zengik. Lelkes a hangvétele annak a *Nouvelles Ecclésiastiques*³⁰-ben megjelent cikknek is, amely a császárnő ediktumát kommentálja. Hazánkban sokan ítélik bölcsnek a rendeletet, de inkább csak terméketlen csodálatot vált ki belőlünk, és nem hagyjuk magunkat a jó útra téríteni általa. Pedig biztosak lehetünk abban, hogy a Constitutiont ellenzők csak polgári jogukat akarják élvezni; a szentségekből való kizárattatás véleményem szerint jóval kevésbé fáj nekik, mint az államtól való üldöztetés.

³⁰ *Nouvelles Ecclésiastiques*, Egyházi Híradó, avagy az Unigenitus bulla története, korabeli „szamizdat”, titokban, 1728–1803 között terjesztett gallikán–janzenista szellemű, élesen pápa- és jezsuitaellenes nyomtatványsorozat.

Szó sincs tehát arról, hogy a felek bármelyike is elégedetlen lenne egy alapvetően helyes döntés után. Püspökeink hálásak lennének a királynak, hogy meghagyta őket a vallás irányításában, a Parlamentek megköszönnék, hogy a király továbbra is rájuk bízta hatalmának egy részét, a janzenisták pedig megkönnyebbülnének, hiszen nem lennének többé kitéve semmiféle üldöztetésnek. Mindenki áldaná tehát a bölcs kormányzatot, amely lehetővé teszi, hogy a felek minden jogukat zavartalanul élvezhessék a továbbiakban.

Eredeti szándékom szerint itt akartam befejezni eszmefuttatásomat, de felötlött bennem néhány gondolat, amelyek segítségével, úgy remélem, érveimet plasztikusabbá tudom tenni ön előtt.

ELSŐ GONDOLAT: Franciaországban soha nem sikerült gyökeret vernie az inkvizíciónak, ennek a gyalázatos törvényszéknek, amely az isteni béke országát a vér és a fegyverek földjévé tette³¹. Gyalázatos ez az intézmény, de nem kevésbé gyalázatos maga az intolerancia, hiszen mindkettő ugyanazon az elven alapul. Borzalmasak az Inkvizíció börtönei, de hazánkban is lehetett már hallani olyanok sóhajtozását cellák falai mögül, akik vallási meggyőződésük miatt kerültek oda. Ha tisztában vagyunk az Inkvizíció gyalázatos voltával, hogyan engedhetjük meg magunknak az intoleráns viselkedést? Ha szörnyülködünk, amikor az Egyház kényszert alkalmaz a lelkekkel szemben, miért adnánk meg ugyanazt a jogot az uralkodónak? Ha elítéljük az Itáliában és Spanyolországban zajló erőszakot, akkor kötelesek vagyunk honfitársaink sorsát is ugyanazzal a keresztényi szeretettel megítélni.

MÁSODIK GONDOLAT: Uram, bizonyára nem felejtette még el, hogy számos alkalommal idéztem fel az Egyház történetének korai szakaszát, azt az időszakot, amikor az uralkodók még nem voltak keresztények, azért, hogy így bizonyítsam a tolerancia szükségességét, valamint azt, hogy az uralkodónak nincs joga világi hatalmával befolyásol-

³¹ Kevés olyan intézmény van a világon, amelyet a francia közvélemény, akár annak katolikus része, jobban gyűlölt volna a spanyol inkvizíciónál. A kor majdnem minden gondolkodója ujjong, hogy Franciaországban nem tudta soha megvetni a lábát ez a rettegett intézmény.

ni alattvalói hitét. Most engedtesék meg nekem, hogy ne időben, hanem térben kalandozzak el, hadd említsek meg egy olyan országot, amely nem janzenista, de nem is pápapárti: Berlinben a poroszok vallására nézve protestáns királya lehetővé tette a katolikusoknak, hogy templomot építsenek fővárosában. Tegyük fel, hogy a templomépítető katolikusok között találhatik néhány janzenista, akiknek papjai nem lesznek hajlandók kiszolgáltatni a szentségeket! Igencsak meglepődnénk, ha ez a protestáns király dönteni szándékozna a katolikusok közti vitás ügyekben. A vallási problémák lassan megoldódnak akkor is, ha nem avatkozik be a világi hatalom. Könnyen megtörténhet majd, hogy úgy rendeződik az ügy, hogy a holland példát követve a janzenisták külön templomot építtetnek. Az is lehet, hogy éppúgy, mint a legkorábbi eretnekek esetében, a vélemények közötti éles határvonalak elmosódnak, és újra helyreáll majd az egység. Akárhogyis forduljanak a körülmények, mindenképpen méltatlannak találánánk, ha a protestáns uralkodó próbálná megoldani a kérdést, világi hatalmával visszaélve. Az uralkodó hite nem jogosult, de a gyakorlatban nem is képes befolyásolni az alattvalók hitét.

HARMADIK GONDOLAT: A lélek üdvét már elég régóta a test egészségével állítják párhuzamba, a püspökök gyakran a lélek orvosainak nevezik magukat. E felfogás szerint a tévelygés egyszerűen betegség, amely megtámadja a szellemet, azok pedig, akik a lelkek kormányzására hivatottak, kötelesek gyógymóddal szolgálni: visszavezetni a tévelygőket az egészség útjára. Felfedezhetünk tehát egy párhuzamot: lelke üdvének kérdéseiben mindenki annyira szabad, mennyire szabad a döntése egészségi állapotára vonatkozólag. Legyen egy gyógyszer bármilyen örvendetes hatású, mégis zsarnoknak neveznénk azt a fejedelmet, aki kötelezően – és kizárólagos érvénnyel – előírná minden alattvalójának.

Így válaszolhatnánk ennek a fejedelemnek: „A bizalmat nem lehet elrendelni, mindenki ura saját egészségének, senkit nem gyógyíthatunk akarata ellenére.” Azt mondanánk tehát, hogy ez a király igazságtalanságot követ el.

Ha ez a király még továbbmenne az igazságtalanságban, és elrendelné, hogy országának minden orvosa, minden egyes alkalommal csak ezt a csodálatos szert használja, a megszólított orvosok joggal

szegezhetnék vele szembe azt az érvet, hogy náluk jobban senki sem ismeri a gyógyszerek sajátosságait; egyébként nincs is minden betegségre egyformán gyógyító hatású szer, különböző esetekre különböző megoldásokat kell alkalmazni, de ennek eldöntésére is ők, az orvosok a legalkalmasabbak. Igazuk lenne akkor is, amikor lehetetlennek ítélnék azt is, hogy mindig mindenki egyformán viselkedjék. Jogosan jelentenék ki, hogy inkább alávetik magukat a kínhalálnak, minthogy olyan gyógyszert adjanak bárkinek, amelyik veszélyes is lehet.

Mit gondolna ön, Uram, arról a királyról, aki ezen érvek után is ragaszkodna parancsához? Valószínűleg úgy fogalmazna, hogy viselkedése teljesen ellentmond a józan észnek. Példázaomat mindenki értelmezze tetszése szerint, nem folytatom kifejtését, mivel nem akarom túlzott mértékben összekeverni az Ég és a Föld dolgait.

Azt hiszem, Uram, elég alaposan bizonyítottam a tolerancia szükségességét. Attól tartok, hogy ezek az elvek számos honfitársunkat nagyon felháborították volna száz évvel ezelőtt, napról napra felvilágosultabbak vagyunk azonban manapság, lassan megtanuljuk elválasztani azt, ami a vallásban igazán fontos, attól, ami csak gyarló emberi hozzátoldás. Jobban gyűlöljük az Inkvizíciót, mint bárki más; csodáljuk a császárnő toleranciáról szóló rendeletét; bármennyire is protestáns, bölcsnek gondoljuk a porosz király türelmes politikáját. A nantes-i ediktum visszavonása felháborít minket, biztosak vagyunk benne, hogy seregeink sem akarnak majd harcba menni protestáns honfitársaik ellen, teljes szívünkkel támogatjuk tehát a polgári értelmű toleranciát. Sok jelenkori írás hatására valljuk ezen nézeteket, reméljük, hogy az utánunk következő szerzők is sokban egy véleményen lesznek velünk.

Reméljük együtt, Uram, hogy írásaink hatására sokan szembenéznek végre önmagukkal, és szégyenkezni fognak régebbi nézeteik elvakultsága felett! Azt kívánom, hogy együtt mondhassuk a végre megváltozott vélemények aprópóján: ehhez a mi munkánk is hozzájárult!